

MAGYAR AFRIKA TÁRSASÁG
AFRICAN-HUNGARIAN UNION

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR
AHU HUNGARIAN AFRICA-KNOWLEDGE DATABASE

SZABÓ, Loránd

„The Scramble for Africa...” / „Akadályverseny Afrikáért”

Eredeti közlés/Original publication:

Pécs, 1996, internet

Elektronikus újraközlés/Electronic republication:

AHU MAGYAR AFRIKA-TUDÁS TÁR – 000.003.578

Dátum/Date: 2019. május / May

filename:szabolorand_1996_recPakenham

Az elektronikus újraközlést előkészítette

/The electronic republication prepared by:

B. WALLNER, Erika és/and BIERNACZKY, Szilárd

Hivatkozás erre a dokumentumra/Cite this document

SZABÓ, Loránd: „The Scramble for Africa...” / „Akadályverseny Afrikáért”, *AHU MATT*, 2019, **pp. 1–10. old.**, No. 000.003.578, <http://afrikatudastar.hu>

Eredeti forrás megtalálható/The original source is available:

Közkönyvtárakban / In public libraries

Megjegyzés / Note:

ellenőrzött és szerkesztett szöveg / controlled and edited text

Kulcsszavak/Key words

magyar Afrika-kutatás, könyvismertetés (The scramble for Africa. White man's conquest of the dark continent from 1876 to 1912, 1992)

African research in Hungary, book review (The scramble for Africa. White man's conquest of the dark continent from 1876 to 1912, 1992)

AZ ELSŐ MAGYAR, SZABAD FELHASZNÁLÁSÚ, ELEKTRONIKUS, ÁGAZATI SZAKMAI KÖNYV-, TANULMÁNY-, CIKK- DOKUMENTUM- és

ADAT-TÁR/THE FIRST HUNGARIAN FREE ELECTRONIC SECTORAL PROFESSIONAL DATABASE FOR BOOKS, STUDIES, COMMUNICATIONS, DOCUMENTS AND INFORMATIONS

* magyar és idegen – angol, francia, német, orosz, spanyol, olasz és szükség szerint más – nyelveken készült publikációk elektronikus könyvtára/ writings in Hungarian and foreign – English, French, German, Russian, Spanish, Italian and other – languages

* az adattárban elhelyezett tartalmak szabad megközelítésűek, de olvasásuk vagy le-töltésük regisztrációhoz kötött/the materials in the database are free but access or downloading are subject to registration

* Az Afrikai Magyar Egyesület non-profit civil szervezet, amely az oktatók, kutatók, diákok és érdeklődők számára hozta létre ezt az elektronikus adattári szolgáltatását, amelynek célja kettős, mindenekelőtt sokoldalú és gazdag anyagú ismeretekkel elő-segíteni a magyar afrikaisztikai kutatásokat, illetve ismeret-igényt, másrészt feltárni az afrikai témájú hazai publikációs tevékenységet teljes dimenziójában a kezdetektől máig./The African-Hungarian Union is a non-profit organisation that has created this electronic database for lecturers, researchers, students and for those interested. The purpose of this database is twofold; on the one hand, we want to enrich the research of Hungarian Africa studies with versatile and plentiful information, on the other hand, we are planning to discover Hungarian publications with African themes in its entirety from the beginning until the present day.

„THE SCRAMBLE FOR AFRICA...”

Thomas Pakenham

The scramble for Africa. White man's conquest of the dark continent from 1876 to 1912.

(*Akadályverseny Afrikáért. A fehér ember hódítása a fekete kontinensen 1876-tól 1912-ig.*) New York, Avon Books, 1992. xxvi + 738 old. (első kiadás: New York, Random House, 1991.)

SZABÓ, Loránd

Pécs, 1996, internet

A szerző tízéves kutatásait foglalja össze a könyv, amely az európai államok afrikai gyarmatosító tevékenységét vizsgálja egy különösen eseménydús periódusban. Ez az úgynevezett *scramble* időszaka, és a kifejezést nem adja ugyan vissza pontosan a magyar tülekedés szó, mégis érzékelteti, hogy a múlt század utolsó negyedében különös láz lett úrrá a hagyományos gyarmati hatalmakon, főként Franciaországon és Britannián, de csatlakozott ehhez Németország is. A versengés értékes, értékesnek hitt és értéktelen földek birtokba vételéért folyt, mintha látszólag egy jóval korábbi időszak hatalommérő eszközét vettek volna ismét elő. Ennek az anakronisztikusan ható térképszínezési mániának a történetét vázolja fel elénk Thomas Pakenham, rávilágítva a kiváltó okokra és röviden utalva a későbbi következményekre.

Noha a gyarmati tülekedés–tolongás kezdő- és végpontját különböző eseményekhez, ezáltal különböző időpontokhoz kötik, a jelenség vitathatatlanul megkezdődött a múlt század hetvenes éveiben. A szerző így az 1876-os brüsszeli földrajzi konferenciával foglalkozik az első fejezetben. Ezen a jelen lévő tudósok–felfedezők II. Lipót belga uralkodó javaslatára elhatározták, hogy eltüntetik Afrika térképéről az óriási fehér foltokat, és egyúttal felszabadítják a fekete őslakosságot a tudatlanságból és a rabszolgaságból, mégpedig a három évvel korábban elhalálozott és rendkívüli hírnévvel és tisztelettel övezett David Livingstone által javasolt módon: a kereskedelem, a kereszténység és a civilizáció útján, a fegyverek kizárásával. Azaz egy modern, nemes szándékú „kereszties hadjáratot” hirdettek meg, amelyet azonban már

sokan akkor sem vettek komolyan. A *scramble* végének Marokkó 1912-es francia bekebelezését tekintik, mert ezzel Afrika Libéria és Etiópia kivételével európai színekben pompázott, és lényegében lezárult az „afrikai torta” felszeletelése.

Az előszóban Thomas Pakenham nem titkolja, hogy a *scramble* kezdő- és végpontjának kiválasztása nem föltétlenül egyezik másokéval, azonban érvei a dátumokhoz bőven elfogadhatók. Egyben azt is megtudjuk, hogy jóllehet a korszak eseményeivel több rangos munka is foglalkozott, ezek vagy jóval nagyobb időszakot/területet vagy csupán egy részterületet/periódust vizsgáltak, és átfogó magyarázatot a mai napig nem sikerült adni az európaiakat hatalmába kerítő terület-szerző örületre. Kizárólag a *scramble* történetét egy kötetben tárgyaló írásmű azonban nem született Scott Keltie *The Partition of Africa* című, 1893-ban, vagyis a *scramble* kellős közepén kiadott könyve óta, ezért Thomas Pakenham könyvének hiánypótló szerepe kétségbevonhatatlan.

Négy részre tagolódik a könyv. Az első a „tülekedés” előzményeivel, az azt megalapozó eseményekkel foglalkozik, a már említett Brüsszeli Földrajzi Konferencián kívül az 1870-es évek földrajzi felfedezéseivel, a gőz (hajózás és vasút) és a kinin (mint a malária ellen-szere) megnövekedett jelentőségével, hiszen ezek mind megkönnyítik a „hídverést” Fekete-Afrika ismeretlen belsejébe. A nyilvánosságot érdeklik a felfedező útbeszámolóit, kalandjait, sokaknak adnak ösztönzést, hogy maguk is nekivágnak az ismeretlennek, hogy ezzel dicsőséget szerezzenek hazájuknak és hírnevet maguknak (mint Pierre Savorgnan de Brazza a franciáknak, Gustav Nachtigal a németeknek), vagy ha az előbbi nem tart rá igényt, mindkettőt maguknak (mint Henry Morton Stanley, II. Lipót megbízottja). Végül sokan ezen fennkölt dolgoknál sokkal földhözragadtabb indokból, a vagyonszerzés (Sir George Goldie) vagy a puszta megélhetés reményében mentek Afrikába. Miközben Brazza és Stanley Közép-Afrikában már egymással verseng, az angoloknak jelentős nehézségeik támadnak az informális befolyásra és szabadversenyre alapozott afrikai „birodalmukban”. Egyiptomban, amelyet a franciákkal közösen irányítanak 1876 óta, a franciákon kívül a pasák tervei és puccsok nehezítik szándékaik maradéktalan érvényesülését (például a Szuezi-csatorna ellenőrzését), míg 1882-ben át nem veszik immár ténylegesen a hatalmat, „beváltva” ezzel az 1878-as berlini kongresszuson Bismarck által nekik titokban „kiállított csekket”, csakúgy mint a franciák Tunézia esetében egy év-

vel korábban. 1881-ben a britek majdani tragikus hőse, Charles George Gordon kerül bajba tartósan a mahdista felkelés miatt, az előző két évben pedig Dél-Afrikában csúfos vereségeket szenvedtek a zuluktól és a búroktól. E két vereség távolítja a briteket annak az elképzelésnek a valóra váltásától, hogy az ottani kolóniák között uniót hozhassanak létre. Egyébként is az 1880-ban hatalomra kerülő liberálisok továbbra is kitartanak az informális befolyás mellett, bár egyéni vállalkozók és a tisztviselők közül egyesek már szeretnének protektorátusokat látni bizonyos helyeken, a franciáktól, a búroktól, később pedig a németektől is tartva.

A második rész a versengés élesedő szakaszát taglalja, az 1880-as évek első felét, amelynek egyik (földrajzilag is) központi eseménye a franciák és II. Lipót „élethalálharca” a Kongó folyó medencéjéért, amelybe beszállnak a portugálok is az angolokkal a hátuk mögött. II. Lipót, akit a szerző úgy jellemez, hogy „Koburg milliomos, aki akarta ellenére lett az alkotmányos monarcha, az abszolutizmus újjáéledt kövülete, esze egy Wall Street-i pénzemberével, bőre pedig egy rino-céroszéval vetekszik”, minden követ megmozgat, hogy szert tegyen egy gyarmatra. Ez a gyarmat Kongó képében kezd alakot ölteni, ám a világ ebből szinte semmit sem sejt, mert akcióját egyrészt a livingstone-i eszmények hangoztatásával palástolva, másrészt „mariionettfiguráin” keresztül irányított hangzatos nevű szervezetek mögé rejtve hajtja végre. Eme szervezetek, noha csak három van belőlük, alaposan megzavarják a korabelieket (és meg későbbi történészeket is), amit a furfangos uralkodó tudatosan kihasznál diplomáciai és egyéb manővereiben. Mivel a belga állam nem óhajt gyarmatot, a király saját szakállára cselekszik, de a belga külügyi apparátus felhasználásával. A Kongó körüli diplomáciai manőverekbe belekeveredik az Amerikai Egyesült Államok is mint új résztvevő az európaiakat foglalkoztató ügyekben. És természetesen elképzelhetetlen, hogy a korabeli Európa vitathatatlan vezető elméje, Otto von Bismarck és Németország kivonja magát a bonyodalomból.

Afrika más részein sincs nyugalom, a francia tisztikar sikerre áhítzik, és ha mar odahaza ez lehetetlen, legalább másutt szeretné erényeit csillogtatni. Ennek következménye a kelet felé Szenegálból kiinduló terjeszkedés Gustave Borgnis-Desbordes ezredes és mások erőfeszítései révén, miközben a brit George Goldie megszerzi a Niger folyó torkolatát és környékét saját társasága kizárólagos hasznélvezetére, zárva ezzel nem csak angol, de más nemzethez tartozó vetélytársait is.

A franciáknak ez nincs ínyükre, holott ők ekkoriban protekcionista politikát követnek, és azokon a területeken, amelyekre ők terjesztik ki protektorátusukat (Porto Novo), a britek és mások szorulnak ki. Nyugat-Afrikában tehát kezdetét veszi a verseny, amelyet a briteknek a francia protekcionista politikájától való félelme indít el igazán.

A korabeliek meglepetésére a németek is kinyilvánítanak néhány protektorátust a fekete földrészen, pedig Bismarck mindig elvetette Németország gyarmati terjeszkedésének ötletét. A német közvélemény szintén lelkesen követte a nagy felfedezéseket, büszkék voltak sajátjaikra, de többen feltették a kérdést: Európa egyik vezető hatalmának miért nincs gyarmata? Láta, hogy lassan, de biztosan kezd fogyni a „szabad” terület Afrikában, és ahogyan más nemzeteket is, a németeket is elragadta a *Torschlusspanik*, vagyis a(z orruk előtt) bezáródó ajtótól való félelem. Ez persze meg nem elegendő ahhoz, hogy a vaskancellár is beadja a derekát. A hirtelen döntés oka inkább az volt, hogy a britek felbőszítették (hosszú ideig válasz nélkül hagyták egy többször ismételt kérdését egy a mai Namíbiához tartozó földdarabban való esetleges brit érdekeltségre), és elhatározta, megleckézteti őket. Továbbá jól jött a választásokon, hogy törődik az Afrikában üzleti tevékenységet folytató honfitársakkal, védi érdekeiket. Az angolellesenség jót tett a franciákkal való viszonyoknak is.

Az 1884–1885-ös berlini konferencia szakaszhatár a versengésben, mert magán a konferencián ugyan nem sok érdekes történt, de a vele párhuzamosan folyó titkos tárgyalásokon annál inkább, továbbá legalább három makacs tévedés kötődik hozzá. A kevésbé ismert hiedelem az, hogy ez a konferencia szentesítette II. Lipót belga király Kongóhoz való jogát. (Meg nagyobb tévedés, amikor ezt egyenesen Belgiumnak tulajdonítják.) Azonban Kongó Szabad Állam elismerése a király megbízottainak, vagyis Kongó képviselőinek titkos tárgyalásai következtében bilaterális egyezményekkel történt a különböző hatalmakkal. A király rafinált manővereinek és szerencsésének köszönhetően a „Ha lúd, legyen kövér!” szólásnak megfelelően hatalmas terület ura lett *de jure* Afrika közepén. A második téves képzet az, hogy itt mondták ki a befolyási övezetek (*Hinterland*) elvét. Azonban erről szó sem volt, éppen hogy egy partszakasz fölötti jog elismeréséhez az adott parti terület (mert csak ezekről rendelkeztek) tényleges ellenőrzését kellett „felmutatni”. A harmadik közkeletű téveszme szerint itt osztották fel Afrikát. Ez sem felel meg a valóságnak, hiszen mindössze a Niger és a Kongó vidékének hajózási és kereskedelmi szabadságáról tárgyaltak,

viszont később ennek a konferenciának tulajdonították az egyezkedéseket, és ugyanígy a befolyási övezetek későbbi gyakorlatának eredetét ide vetítették vissza. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy a konferencia bizonyos „játékszabályokat” tisztázott. A résztvevők a konferencia után, sőt a végét szinte meg sem várva, újult erővel vetették magukat a gyarmatszerzési versenybe.

A harmadik rész a gyarmati területszerzések sokaságát veszi szemügyre, az azonos területekért való vetélkedést, diplomáciai csel fogásokat afrikai és európai földön egyaránt, valamint az ékes példákat arra, hogy mennyire nem tartották magukat az európai hódítók az oly sokszor emlegetett livingstone-i, humánus elvekhez; mondhatni, amint kitették a lábukat Európából, lehullott róluk a civilizációs máz. Akik pedig ez ellen szót emeltek, kisebbségben voltak mind a gyarmatokon, mind otthon. Ez a rész a leghosszabb a könyvben, hiszen 1885-től a scramble tetőpontja felé közelít, a britek Afrika minden régiójában jelen vannak, imperialista–soviniszta „lobbijuk” (the jingos), amely ott hon kisebbségben van, megálmodja a Kairó–Fokföld összeköttetést (Cairo–Cape all-red route), és minden módon igyekszik elősegíteni a brit terjeszkedést. Jelentős szerep jut ebben a már említett Goldie-n kívül Cecil Rhodes vállalkozó–politikusnak, Frederick Lugard katonatiszt–felfedezőnek és Joseph Chamberlain gyarmatügyi miniszternek. A franciák, részben mert a politikusaik közül egyesek magukat Egyiptomból kiszorítva érzik, megpróbálkoznak egy a brit törekvésekkel ellentétes, kelet–nyugati irányú afrikai birtok létrehozására, amely a Nigernél és Szudánban ütközik a brit érdekekkel, ráadásul az utóbbi terület a németeket és II. Lipótot is vonzza. Theophile Delcasse gyarmatügyi miniszter támogatja az ügybuzgó francia gyarmati tisztikar törekvéseit, kijátszva a külügyminisztériumot, gyakran hasonlóan az angol helyzethez.

Az európaiak hódításait általában nem túrték ölbe tett kézzel, de az ismétlőfegyverek fölénye a legtöbb esetben szó szerint rendet vágott a lándzsákkal, jobb esetben ócska flintákkal hadakozó szerencsétlen bennszülöttek soraiban. A hódítás így sok esetben sétagaloppnak hatott volna, ha a nehéz, mocsaras, dzsungel benötte, sziklás, zuhatagos vagy éppen sivatagos terep, az utánpótlási nehézségek és a következtükben fellépő betegségek nem nehezítik az előrehaladást. Ideig-óráig azon bennszülött birodalmak, államok tudtak ellenállni, amelyek vagy nem túl könnyen megközelíthető, vagy nem kívánatos, „egészségtelen” helyen feküdtek, illetve a gerillataktikát választották, és volt hát-

országuk a visszavonulásra. Azonban a hódítások után a barbárságból és a rabszolgasorsból való felszabadítás jelszavával meghódított afrikaiak észlelték, hogy cseberből vederbe kerültek, sőt sokszor korábbi helyzetüknél is rosszabb sors jutott nekik osztályrészül. Jóságaiktól, földjüktől megfosztották őket, ingyen dolgoztatták őket, vagy csekély összegért, amelyet azután adóként elvehettek tőlük, családokat szakítottak szét, asszonyaikat meggyalázták, csakúgy mint szent helyeiket vagy állataikat. Ebbe nem mindenütt törődtek bele, az utolsó rész az ellenállással foglalkozik és a gazdasági érdekekből bevezetett kényszermunkával.

Az elsőre számos példa akad mind francia, mind brit területen, a briteknek azonban meg kellett küzdeniük a kontinens egyetlen fehér független telepes csoportjával, a búrokkal, akik kemény diónak bizonyultak, ezért Herbert Kitchener tábornok kíméletlen eszközökhöz folyamodott megtörésükre, például az ellenállók családtagjait koncentrációs táborokba zárta. A németek saját gyarmataikon vaskézrel törték le a lázadásokat, kis népirtásokat hajtvva végre Német Dél-Nyugat-Afrikában és Német Kelet-Afrikában.

A másodikra a kirívó példát II. Lipót Kongója szolgáltatta, ahol a gumicsapolásra kényszerített falvak lakosainak sokszor lassan saját élelmiszereik előállítására nem maradt idejük, így vagy elbujdokoltak, vagy súlyos büntetésekkel kellett szembenézniük, ha nem szolgáltatták be a kiszabott mennyiségeket. Természetesen ez a rendszer más gyarmatokon is létezett, csak ilyen méretekben nem, és különös elmentmondásban állt a király hangoztatott politikájával, miszerint Kongóból humánus, civilizált, önfenntartó bennszülött államot kíván létrehozni. A gyarmat önfenntartóvá vált 1895-ben, de a jövedelem a király zsebébe vándorolt, a dolgozó feketéket legfeljebb korbácsütéssel „fizették”. Ráadásul egy makacs korabeli „emberi jogi aktivista”, Edmund D. Morel a századfordulón a nyilvánosság elé tárta az atrocitásokat, illusztrációként a munkamegtagadók levágott kézfejeit bemutatta a sajtóban. Ez főleg az angolszász világban kavart nagy vihart, és sokan csatlakoztak a követeléshez, hogy reformálják meg a rendszert. Azonban a király ügynökei is hatékony ellenpropagandát fejtettek ki, és a dezinformáció miatt sokan bizonytalanok voltak, ki mond igazat. A helyzet végül egyértelművé vált, és azt javasolták, Belgium vegye át a gyarmatot, és reformálja meg. Ez közel tízéves késéssel megvalósult, de addigra már régen megszűnt a Morel mögötti erős összefogás.

Az ilyen és más hasonló – Európában keményen szankcionált – bűncselekmények az afrikai őslakosok ellen, ha egyáltalán jogi felelősségre vonás történt is, nagyon enyhe büntetést vontak maguk után.

Zárszavában a szerző röviden áttekinti a gyarmatok önállóvá válását, a gyarmattartó hatalmak ezzel kapcsolatos magatartását, a fiatal államok botladozásait, a polgárháborúkat, a diktátorokat, akik legalább olyan kíméletlenek és sokszor harácsolok (voltak), mint a fehér gyarmatosítók. Gazdaságilag Afrika ugyanúgy (főleg) Európától függ, mint korábban, vagyis az informális befolyás visszatért. Ugyan az európai ember sokszor még odahaza sem tudta érvényre juttatni a humánus eszméket, de az emberi méltóság eszméjét sikeresen meggyökeresztette Afrikában, és valószínűleg – véli jogosan Thomas Pakenham – egy afrikai sem sírja vissza a száz évvel ezelőtti állapotokat, ugyanakkor természetesen elégedetlen a mostanival, hiszen azon sok javítani való akad.

A könyv fejezetei tulajdonképpen kronologikus sorrendet követnek, a fejezetek egyes országokkal, illetve területekkel foglalkoznak, így akár egy országot kiválasztva, bizonyos fejezeteket kihagyva végigkövethető annak szerepe a scramble során, vagy Afrika egy adott részének történetét olvashatjuk végig. (Minden fejezetcím mellett szerepel a helyszín és az időpont.) A jobb áttekintést segíti egy részletes kronológia, a visszakeresést pedig egy alapos index könnyíti meg. Számos térkép található a könyvben, de sajnálatos, hogy nem együtt vannak, hanem elszórtan, szerencsére egy külön mutató jelzi a térképek helyét. Az eseményekhez fényképek és korabeli illusztrációk, karikatúrák társulnak, még élvezetesebbé téve az egyébként is gördülékeny, olvasmányos, némi humort sem mellőző szöveget. A kötet végén válogatott bibliográfia található, amely csak a tízévi kutatómunkához képest nevezhető válogatottnak, mert igen bőséges. A könyv lapjain a szerző számos publikálatlan forrásra támaszkodva próbálja megvilágítani a gyarmati versenyfutás egyes szereplőinek motivációit, elképzeléseit, álmait, környezetüket és személyiségüket.

Noha csupán egy kötet, mondhatni, kézikönyv Thomas Pakenham könyve, nem sok kívánnivalót hagy maga után, és minthogy a maga nemében első vállalkozás az afrikai vetélkedés eme szakaszának összefoglalására, alaposága és precizitása folytán hasznos segítőtársa lehet a korszak történetével foglalkozó kutatóknak, de a történészhallgatóknak és a „laikus” érdeklődőnek is élvezetes és épületes olvas-

mányt nyújt, amint elénk varázsolja Európa és Afrika vásznán a scramble szereplőinek tablóját.